

УДК 338.43.02

JEL Classification: O20, Q10, M40, M41

Негода Ю.В.,
канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів,
Національний університет біоресурсів
і природокористування

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РЕФОРМУВАННЯ НА РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ КРАЇН З ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

Nehoda Yu.V.,
cand.sc.(econ.), associate professor at the department of finance,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,
Kyiv

IMPACT OF REFORM POLICY ON THE DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN SECTOR OF TRANSITION ECONOMIES

Постановка проблеми. Аграрні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи мають як спільні риси, так і національні особливості. Вивчення досвіду ринкових реформ в аграрному секторі цих країн має важливе значення для виявлення тенденцій та закономірностей трансформацій аграрних відносин, адже дозволить розробити виважену стратегію та тактику подальших ринкових реформ в аграрному секторі України та повніше врахувати при цьому негативні чинники, які мали місце в умовах трансформаційних процесів в аграрному секторі країн з перехідною економікою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку теорії ринкової трансформації аграрного сектору і механізму функціонування внесли ряд вітчизняних і зарубіжних вчених-економістів: Єрохін С. [1], Васильєва Л. [2], Мороз О. [3], Онищенко О. [4], Осташ Т. [4], Осташко Т.О. [5], Серова О. та інші. У наукових працях зазначених авторів розглянуто різні аспекти даної проблеми, але потребують подальшого дослідження питання щодо впливу політики реформування на розвиток аграрного сектору країн з перехідною економікою.

Постановка завдання. Розглянути вихідні умови та політику реформ трансформованих моделей економік і визначити вплив політики реформування на розвиток аграрного сектору країн з перехідною економікою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аграрні реформи в країнах з перехідною економікою були складовою частиною економічних перетворень. Необхідність проведення таких реформ продиктована невідповідністю неефективної виробничої структури АПК, що склалася стосовно до вимог регулювання розвитку нових макроекономічних ситуацій. Тенденції світових післяреформених економічних перетворень багато в чому визначаються політичними та соціальними чинниками становлення ринкових інститутів в сільському господарстві та в інших галузевих й міжгалузевих комплексах. Між країнами Центральної Східної Європи та СНД з 1990 р. виявилися очевидні розбіжності в динаміці інституційних та політичних перетворень. Міжнародні організації розробили низку політичних індексів для оцінок прогресу реформування трансформаційних економік. У цих індексах різні комбінації, які стосуються процесу перетворень змінних, оцінюються на основі думки експертів й методами кількісного аналізу, що дозволяє розрахувати показник прогресу в сфері економічної політики та інституційних реформ. Розроблений Світовим банком індекс аграрних реформ (ECA Agricultural Reform Index) [6] використовується для оцінки конкретних заходів політичного та інституційного реформування за 5 параметрами: відповідна ринковим принципам політика торгівлі та цін на сільськогосподарські товари; земельна реформа; приватизація та демонополізація I та III сфер АПК; сільська фінансова система; суспільні інститути, які мають відношення до аграрного сектору. Значення цього індексу для країн СНД складає 4,8 (з 10 можливих), а для країн Центральної та Східної Європи – 7,8 [3]. Наведемо шкалу для розрахунку індексу аграрних реформ, яка розроблена Світовим банком, з якої видно, що чим вище значення політичних індексів, тим вище темпи зростання ВВП та продуктивності праці в аграрному комплексі.

Лібералізація торгівлі та цін. 1-2. Прямий державний контроль цін та ринків. 3-4. Дерегулювання зі збереженням рекомендованих цін і певного цінового контролю; високі експортні та імпорتنі тарифи. 5-6. В основному лібералізовані ринки при відсутності конкуренції та певному контролі в сфері торгівлі. 7-8. Повне припинення командно-адміністративного втручання. Відповідає вимогам СОТ ринкова та торгова політика при недостатньому розвитку внутрішніх ринків. 9-10. Ринки з наявністю конкуренції та відповідна ринковим принципам торгова й аграрна політика.

Земельна реформа. 1-2. Домінування великих господарств. 3-4. Створена законодавча база для приватизації землі та реорганізації господарств. 5-6. Просування за шляхом земельної приватизації, але неповна реорганізація великих господарств. 7-8. Велика частина земель приватизована, але наділення земельними правами не закінчено й функціонування земельного ринку обмежене. 9-10. Структура сільського господарства базується на приватній власності й активно функціонують земельні ринки.

Приватизація підприємства I і III сфер АПК. 1-2. Монопольні підприємства в державній власності. 3-4. Прийнята програма стихійної та масової приватизації, де реалізація знаходиться поки на ранніх стадіях. 5-6. Просування в рамках приватизаційних програм. 7-8. Приватизація більшості підприємств проведена таким чином, щоб сприяти залученню прямих іноземних інвестицій. 9-10. Більш конкурентоспроможні на світовому ринку приватизовані підприємства I і III сфер АПК.

Сільська фінансова система. 1-2. Система радянського типу з одним спеціалізованим банком як єдиним каналом фінансування. 3-4. Прийняте нове банківське законодавство; комерційних банків немає або вони недостатньо розвитку. 5-6. Реорганізація існуючої банківської системи, поява комерційних банків. 7-8. Поява фінансових інститутів, які обслуговують сільське господарство та сільське населення. 9-10. Ефективна фінансова система, обслуговуюча сільське господарство і пов'язані з ним галузі переробки та послуг.

Суспільні інститути. 1-2. Інститути командної економіки. 3-4. Незначна реорганізація державних і громадських інститутів. 5-6. Часткова реорганізація державних і місцевих інститутів. 7-8. Переорієнтація державних структур; реорганізація наукового забезпечення, сфер пропаганди і освіти. 9-10. Ефективні суспільні інститути, орієнтовані на потреби приватного аграрного сектора.

Відмітимо, що бали зростають від 1 до 10 в міру переходу від командної до ринкової економіки.

Іншими словами, країна домагається більших успіхів в економіці в міру прогресу в реалізації широкого спектру ринково-орієнтованих та політичних реформ. Результативність аграрних реформ визначається значною мірою вихідними умовами економічної політики в розрізі галузевих та міжгалузевих підкомплексів трансформованих економічних систем. До них відносяться: тривалість існування адміністративно-командної системи; частка приватного сектора в економіці; розмір структурних диспропорцій національної економіки; рівень внутрішньої та зовнішньої макроекономічної рівноваги; трудова етика населення і переважаючий господарський менталітет; відкритість економіки та суспільства по відношенню до країн з ринковою системою тощо [2].

Специфічною рисою української моделі розвитку економіки є те, що у нас досить тривалий час вівся пошук оптимального стратегічного напрямку і визначення стратегічної мети. Результатом цього досі є відсутність чітких програм реформування економіки і перебудови економічних відносин. Програми дій декількох урядів України мали і мають декларативний, безсистемний характер, не визначають цілей, проміжних етапів, конкретних механізмів і тому не можуть цілеспрямовано реалізовуватися [1].

У країнах з переважно розвиненим аграрним сектором має місце висока частка сільського господарства у ВВП, переважання сільського населення в загальній його чисельності з низьким рівнем життя. Частка витрат сільських жителів на продукти харчування дуже висока, а рівень споживчого споживання залишається низьким. Така ситуація чітко прослідковується в Китаї, Албанії, Румунії (табл. 1).

Простий перерозподіл земель на користь індивідуальних господарств стимулювало зростання валової продукції сільського господарства. Тим часом, при зайнятості основної частини населення Країн Центральної Європи в сільському господарстві значний оборот аграрної продукції замкнений на місцевих ринках. Відповідно зростання аграрного виробництва означає і зростання душевого споживання продуктів харчування в середньому по країні. Надалі ці держави зіткнуться з необхідністю формування ринкової інфраструктури, гарантованого забезпечення прав власності тощо, але на першому етапі післяреформених перетворень вони демонструють помітне зростання аграрного виробництва.

В індустріально розвинених країнах для проведення ефективних аграрних реформ абсолютно недостатній тільки земельний переділ, який неминує викликає поділ великих господарств на більш дрібні з втратою економії на масштабі виробництва. Ресурсозберігаючі технології аграрного виробництва не пристосовані для дрібних розмірів господарств. Адаптація технологій до радикальної зміни аграрної структури потребує тривалого часу, протягом якого зазвичай відбувається зниження обсягів виробництва та зниження продовольчого споживання населення.

Для розмежування вкладу вихідних умов та політики реформування в досягнуті результати було покладено поєднання двох основних компонентів регресійного аналізу [7]:

перший компонент (*PC1*) знаходиться в значній зворотній залежності від рівня доходів, прямій залежності від трудомісткості та частки сільського господарства в економіці й тому може характеризуватися як індекс рівня розвитку на початку перехідного періоду;

другий компонент (*PC2*) знаходиться в сильній прямій залежності від тривалості періоду централізованого планування, сильної зворотної залежності від наявності дореформеної приватної

власності на землю і тому може характеризуватися як індекс рівня деформацій на початку перехідного періоду.

Таблиця 1

Вихідні умови та політика реформ трансформованих моделей економік

Показник	Моделі		
	Країни Центральної Європи	Україна	Китай
Вихідні умови			
ВВП на душу населення, дол.	7670	2582	8643
Частка зайнятих у сільському господарстві в загальній чисельності зайнятих, %	13	15	70
Трудомісткість сільськогосподарського виробництва	0,13	0,04	0,67
Форми земельної власності	приватні особи	держава	колективи
Період централізованого планування, років	42	74	42
Дореформена політика цін на сільгосппродукцію	субсидування	субсидування	заниження
Політика реформування			
Механізм земельної реформи	реституція	розподіл часток	виділення земельних ділянок
Реформа відносин власності	швидка	повільна	швидка
Досягнуті результати			
Загальний індекс лібералізації	0,86	0,77	0,25
Права користування	широкі	обмежені	широкі
Площа сільгоспугідь в індивідуальних господарствах, %	16	8	98

Джерело: [6]

Протягом перших п'яти років ринкових перетворень динаміка виробництва сільгосппродукції значною мірою визначалася прямим і непрямим впливом вихідних умов на ефективність проведеної політики. У міру поглиблення ринкових реформ зростає позитивний вплив політичних заходів на динаміку виробництва сільськогосподарської продукції. Політика реформування мала не менше значення, ніж вихідні умови розвитку аграрної економіки досліджуваних країн (табл. 2).

Таблиця 2

Вплив політики реформування на розвиток аграрного сектору країн з перехідною економікою

Показник	Країни		
	Країни Центральної Європи	Україна	Китай
Лібералізація цін і торгівлі	Зміна співвідношення цін на сільськогосподарську продукцію.		Зміна механізмів ціноутворення, що супроводжуються помітним зростанням цін на сільськогосподарську продукцію
Приватизація та земельна реформа	Реституція, тобто передача колишнім власникам	Розподіл порівну між членами колективних підприємств у вигляді часток або паїв	Фізичне виділення земельних ділянок працівникам господарств в користування за кількістю їх членів
Реструктуризація аграрного сектору	Існування різних організаційних форм (приватні кооперативні господарства, акціонерні компанії, сімейні ферми)		Відсутність колективних господарств. Існування індивідуальних ферм.

Джерело: [6]

Перехід колективного до індивідуального (сімейного) господарюванню позитивно відобразився на зростанні обсягу виробництва сільгосппродукції. Після реструктуризації аграрного виробництва на користь індивідуальних господарств дохід фермера став безпосередньо залежати від результатів його діяльності, тому індивідуальне підприємництво підсилює стимули до праці, підвищуються продуктивність праці та інтенсивність використання інших ресурсів, що підтверджується результатами досліджень в Китаї та В'єтнамі. Однак перехід до індивідуального агробізнесу здійснив дещо

негативний вплив на середню продуктивність праці в сільському господарстві, однією з причин було дроблення активів в процесі розпаду колективних підприємств, обмеженості фінансових коштів і нерозвиненості кредитного ринку.

У багатьох країнах Центральної та Східної Європи застосовуються спеціальні державні інструменти, які підтримують стабілізацію аграрного сектора: інтервенції, імпорتنі обмеження й адміністративний контроль. У Румунії та Болгарії політика держави спрямована на гарантування продовольчої самозабезпеченості й захист міських споживачів. Держава зберегла в цих країнах широкий адміністративний контроль за цінами на окремих етапах виробництва й переробки, крім того широко поширена система пільгового кредитування сільського господарства.

Ключові цільові установки державної аграрної політики провідних західних країн, здебільшого, збігаються в головному, варіюючи від вихідного постулату про необхідність досягнення стабільного розвитку сільськогосподарського виробництва всілякою підтримкою «свого» фермерства до сучасних починань щодо забезпечення виробництва безпечного для здоров'я людини продовольства, стимулювання гармонійного розвитку сільських поселень і посилення охорони навколишнього середовища. Разом з тим, набір застосовуваних при цьому інструментів при загальній їх схожості, як правило, суворо індивідуалізовано та детерміновано специфікою країни. Дещо осторонь в даному випадку знаходиться Євросоюз. З перших днів існування Європейської економічної спільноти (нині не існуюча назва інституції, що заснована 1957 р. згідно з Договором про заснування Європейської економічної спільноти (один з Римських договорів)) [5] Єдина аграрна політика проголошувалася в якості одного з головних єдиних пріоритетів спільноти. Безумовно, його члени як суверенні держави можуть – в певних межах – проводити самостійну аграрну політику, але характер і обсяги підтримки «своїх» сільгоспвиробників суворо формалізовані правилами Союзу. Саме узгодженість багаторівневої (за обмеженістю місця національний формат залишимо поза рамками даного дослідження) підтримки аграрного сектора економіки відрізняє Єдину аграрну політику сучасного ЄС й актуалізує практичну значимість осмислення накопиченого досвіду.

На етапі зародження державної аграрної політики (початок XIX ст. – 1920-ті рр.) підтримка сільського господарства носила «точковий» характер і мала на увазі мінімальну участь держави в регулюванні галузі. Однак поступове формування світового сільськогосподарського ринку і, особливо, Перша світова війна, що стала найбільшим потрясінням для сільського господарства, який ледь одужав від депресії кінця XIX століття, зажадали радикального переосмислення ролі держави в регулюванні агропродовольчого ринку. Це спонукало до життя безпрецедентні форми державного втручання в ринкові принципи господарювання [8].

Поворотним моментом у розвитку державної аграрної політики Центральної та Східної Європи стала економічна криза 1929-1933 рр., коли більшість держав активізувало втручання в процеси виробництва, переробки і збуту сільськогосподарської продукції в спробах подолати кризові явища. Держава з стороннього спостерігача перетворилася в безпосереднього учасника життєдіяльності аграрного сектора, що зумовило не тільки успішне виведення його з найжорстокішої кризи, а й стало вирішальним фактором стабілізації та подальших досягнень. Саме на цьому етапі затверджується генеральний принцип державної аграрної політики – паритет цін, який реалізується через інструменти балансування попиту та пропозиції на продовольство, щоб ціни, які складаються забезпечували належний рівень купівельної спроможності фермерських господарств.

Згасання необхідності стимулювання зростання сільськогосподарського виробництва та погіршення паритету цін на сільгосппродукцію до початку 1980-х рр. стали причиною поступового переходу від паритету цін до паритету доходів як основоположного принципу державної аграрної політики Центральної та Східної Європи. При цьому ключова роль в наповненні її конкретними інструментами стала все активніше переходити до міждержавних інститутів, що визначає нові орієнтири і задає параметри національних систем підтримки сільського господарства. Головні акценти сучасної державної аграрної політики ЄС все активніше зміщуються в площину боротьби за зниження негативного впливу сільськогосподарського виробництва на навколишнє середовище, забезпечення безпеки та якості продуктів харчування, комплексний розвиток села.

Як відмічає Мороз О.О., «сучасний механізм регулювання аграрного ринку в країнах-членах ЄС являє собою складний організаційно-економічний процес і є комплексом документів різного юридичного статусу, які регулюють різні аспекти аграрних відносин, для цього були прийняті рішення з усунення торговельних бар'єрів між членами ЄС та заміни численних адміністративних та митних обмежень щодо інших країн єдиним зовнішньоекономічним тарифом» [3].

Висновки з проведеного дослідження. В цілому динаміка виробництва країн з перехідною економікою істотно визначається вихідними умовами, а продуктивність праці значною мірою залежить від політики реформування. Вихідні умови впливають на обсяги виробництва в основному на початковому етапі перетворень, а в подальшому більш важливу роль відіграє політика реформування. Відповідно до динаміки макроекономічних показників якісних змін у розвитку трансформаційних економік були виділені наступні групи країн.

Перша група характеризується стійким економічним зростанням на рівні 7-8% в середньому

протягом більше 10 років, значний обсяг виробництва, підвищення продуктивності праці в країнах з проведенням поступової трансформації економічної системи. Типовим представником цієї групи є Китай, де обсяг виробництва зріс більш ніж в 1,5 рази, продуктивність праці – на 25%. Схожі тенденції спостерігалися в Албанії та В'єтнамі [4].

Для другої групи характерна макроекономічна криза. Майже у всіх цих країнах кумулятивний спад валової продукції сільськогосподарства за перші десять років реформ становив не менше 30%. До цього типу належать практично всі трансформаційні системи, коли проводилася трансформація колишніх економічних відносин й інститутів та їх прискорене заміщення ринковими відносинами.

В третій групі країн стан трансформаційної економіки перебував у безперервно нерівномірному уповільненні, яке через 6-10 років після початку реформ змінилося нестійким зростанням. Така тенденція проявилася в Латвії, Литві, Киргизстані, Україні. Загальний обсяг виробництва в аграрному секторі цих країн зменшився майже на 50% і, приблизно, на 30% знизилася продуктивність праці.

Для четвертої групи країн з перехідною економікою характерний катастрофічний спад і поки тільки початок виходу на траєкторію дещо помітного ефективного економічного розвитку. Це Закавказзі, Молдова, Таджикистан, Узбекистан, Туркменія. Ці країни зіткнулися з глибокою кризою на рівні 40-50% і подальшим нестійким зростанням до 70-80% від досягнутого рівня економіки «реального соціалізму». Двадцятирічний період трансформації вимагає підведення проміжних підсумків.

Успішність трансформації аграрного комплексу визначається комбінацією трьох факторів: політики реформування, вихідних умов й розвитку економіки. Розпад колективних господарств був набагато масштабнішим в тих країнах, де велика частина земель розподілялася між працівниками і не поверталася колишнім власникам. При використанні даного механізму скорочуються трансакційні витрати, пов'язані з орендою або купівлею землі та інших активів особами, які побажали вийти з колективних господарств.

Отже, можна відзначити, що успіхи початкових аграрних трансформацій значною мірою визначалися способами і глибиною реформування, рівнем державного протекціонізму. Найбільш швидких успіхів домагаються в аграрній сфері країни з переважно аграрною структурою економіки, тоді як країни з індустріальною економікою проходять досить глибокий економічний спад в аграрній сфері.

Література

1. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект). Київ: Вид-во «Світ знань», 2002. 528 с.
2. Васильєва Л. М. Державне регулювання аграрного сектору України в умовах системної модернізації: концептуальні теоретичні положення та напрями подальшого розвитку. Донецьк: ТОВ „Юго-Восток”, 2011. 392 с.
3. Мороз О. О. Світовий досвід трансформації ринкових відносин у сільському господарстві. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2004. № 2. С. 35-43.
4. Онищенко О., Осташ Т. Аграрні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи. *Економіка України*. 1994. № 8. С. 9.
5. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора: монографія. Київ: Фенікс, 2004. 280 с.
6. Серова Е. Аграрная реформа в странах с переходной экономикой: монография. URL: <http://www.iep.ru/ru/agrarnaya-reforma-v-strana-s-pere-odnoi-ekonomikoi.html>. (дата звернення: 09.01.2019).
7. Macours K., Swinnen J. Impact of Reforms and Initial Conditions on Agricultural Output and Productivity Changes in Central and Eastern Europe, the Former Soviet Union, and East Asia. *American Journal Agricultural Economics*. 2000. vol. 82. No 5.
8. Тухтфельдт Э. К трансформационному вопросу. Москва, 1996. 382 с.

References

1. Yerokhin, S.A. (2002), *Strukturna transformatsiia natsionalnoi ekonomiky (teoretyko-metodolohichniy aspekt)* [Structural transformation of the national economy (theoretical and methodological aspect)], Kyiv, Ukraine, 528 p.
2. Vasilieva, L.M. (2011), *Derzhavne rehuliuвання ahrarnoho sektoru Ukrainy v umovakh systemnoi modernizatsii: kontseptualni teoretychni polozhennia ta napriamy podalshoho rozvytku* [State regulation of the agrarian sector of Ukraine under the conditions of system modernization: conceptual theoretical positions and directions of further development], Donetsk, Ukraine, 392 p.
3. Moroz, O.O. (2004), "World experience of the transformation of market relations in agriculture", *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu*, no. 2, pp. 35-43.

4. Onyshchenko, O. and Ostash, T. (1994), "Agrarian transformations in Central and Eastern Europe", *Ekonomika Ukrainy*, no. 8, p. 9.
5. Ostashko, T.O. (2004), *Rynkova transformatsiya ahrarnoho sektora* [Market transformation of the agrarian sector], monograph, Kyiv, Ukraine, 280 p.
6. Serova, E. *Agrarnaya reforma v stranakh s perekhodnoy ekonomikoy* [Agrarian Reform in Transition Economies], monograph, available at: <http://www.iep.ru/ru/agrarnaya-reforma-v-strana-s-pereodnoi-ekonomikoi.html> (access date: January 09, 2019).
7. Macours, K. and Swinnen, J. (2000), "Impact of Reforms and Initial Conditions on Agricultural Output and Productivity Changes in Central and Eastern Europe, the Former Soviet Union, and East Asia", *American Journal Agricultural Economics*, no. 82, p. 5.
8. Tuchtfeldt, E. (1996). *K transformatsionnomu voprosu* [To the transformational issue], Moscow, Russia, 382 p.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2019 р.

Рецензент: д-р. наук держ. упр., професор Запорізького національного технічного університету Н.М. Левченко